४३

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः।इन्द्रः। उष्णिक्।

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब॥ ६.०४३.०१

यस्य। मदे- हर्षे। दिवोदासाय- देवसेवकाय। शम्बरम्- मेघं जडप्रतीकम्। त्यत्- तम्। रन्धयः- वशीकृतवान्। अयम्- एषः। सः- असौ। सोमः- रसः। इन्द्र। ते- त्वदर्थम्। सुतः- निष्पन्नः। पिब- तमास्वादय ॥१॥

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब॥ ६.०४३.०२

यस्य। तीव्रसुतम्- तीक्ष्णतया निष्पन्नम्। मदम्- हर्षम्। मध्यम्- मध्ये। अन्तम्- अन्ते च। रक्षसे- पालयसि। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥२॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदे दृळ्हा अवासृजः। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब॥ ६.०४३.०३

यस्य मदे। अश्मनः- जडप्रतीकगिरेर्मेघाद्वा। अन्तः। दृळ्हाः- दृढपिधानान्। गाः- चिद्रश्मीन्। अवासृजः- निः सारितवान्। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥३॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब॥ ६.०४३.०४

यस्य- यस्मिन्। अन्धसः- रसे। मन्दानः- हृष्टः। माघोनं शवः- इन्द्रशक्तिम्। दधिषे- धारयसि। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥४॥

४४ शंयुर्बार्हस्पत्यः।इन्द्रः। त्रिष्टुप्, १-६ अनुष्टुप्, ७-९ (८ वा) विराट्।

यो रयिवो रयिंतमो यो द्युम्नैर्द्युम्नवत्तमः।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः॥ ६.०४४.०१

यः। रयिवः- धनवन्। रयिंतमः- अतिशयेन धनवान्। द्युम्नैः- दीप्तिभिः। द्युम्नवत्तमः- अतिशयेन दीप्तिमान्। सः। सोमः- रसः। ते- त्वदर्थम्। सुतः- निष्पादितः। स्वधापते- अन्नपते। ते- तव। मदः- हर्षस्तृप्तिर्वा। अस्ति- भवति ॥१॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम्।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः॥ ६.०४४.०२

तुविशुग्म- प्रभूतानन्द। यः। ते- तव। शग्मः- आनन्दभूतः सोमः। रायः- सम्पदः। मतीनाम्। दामा- दाता। सुतः स इन्द्र तेस्ति स्वधापते मदः ॥२॥

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः॥ ६.०४४.०३

येन। शवसा- बलेन। वृद्धः- प्रवृद्धः। न- च। स्वाभिः- आत्मीयाभिः। ऊतिभिः- रक्षाशक्तिभिः। तुरः- वृत्रहिंसकः। न- च भवति। सोमः सुतः स इन्द्र तेस्ति स्वधापते मदः ॥३॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिम्।
इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम्॥ ६.०४४.०४

त्यम्- तम्। वः- युष्मदर्थम्। अप्रहणम्- अप्रहन्तारम्। अहिंसन्तम्। शवसस्पतिम्- बलाधिदैवतम्। विश्वचर्षणिम्- सर्वभूतहितम्। विश्वासाहम्- सर्वशत्रुभिभावुकम्। नरम्- नेतारम्। मंहिष्ठम्- अतिशयेन स्तुत्यम्। इन्द्रम्। गृणीषे- स्तौमि ॥४॥

यं वर्धयन्तीद्गिरः पतिं तुरस्य राधसः।
तमिन्न्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः॥ ६.०४४.०५

यम्। तुरस्य- त्वरमाणायाः। राधसः- संसिद्धेः। पतिम्- पालकम्। गिरः- वाचः। वर्धयन्ति। अस्य- तस्य। तम्- तत्। शुष्मम्- बलम्। देवी- देव्यौ। रोदसी- द्यावापृथिव्यौ। सपर्यतः- परिचरतः ॥५॥

तद्व उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सक्षितः॥ ६.०४४.०६

वः- युष्माकम्। उक्थस्य- मन्त्रस्य। तत्। बर्हणा- बृहत्। इन्द्राय। उपस्तृणीषणि- उपस्तरणीयम्। यस्य। ऊतयः- रक्षाशक्तयः। विपः- मेधाविनः। न- इव। सन्ति। सक्षितः- समाननिवासाः। वि रोहन्ति- इन्द्रमारोहन्ति॥६॥

अविदद्दक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत्।

ससवान्स्तौलाभिर्धौतरीभिरुरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः॥ ६.०४४.०७

मित्रः- सखा। नवीयान्- अभिनवः। दक्षम्- शक्तिम्। अविदत्- ज्ञातवान्। पपानः- अनुभूतियुक्तः। देवेभ्यः। वस्यः- श्रेष्ठं धनम्। अचैत्- चिनोति। ससवान्- अन्नवान्। स्तौलाभिः- स्थूलाभिः। धतरीभिः- कम्पकाभिः प्राणवडवाभिः। उरुष्या- रक्षेच्छया। सखिभ्यः- स्वमित्रेभ्यः। पायुः- पालकः। अभवत्- बभूव॥७॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन्।

दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः॥ ६.०४४.०८

तस्य- सत्यस्य। पथि- मार्गे। वेधाः- मेधावी सोमो रसः। अपायि- अनुभूतः। श्रिये- श्रेयसे। मनांसि- मननानि। देवासः- देवाः। अक्रन्- अकुर्वन्। महः- महत्। नाम। दधानः- धारयन्। वेन्यः- कान्तः। वचोभिः- तन्नामजपैः। दृशये- दर्शनाय। वपुः- आत्मीयं देहम्। व्यावः- विवृणोतु प्रकाशयतु॥८॥

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः।

वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य साताव स्माँ अविड्ढि॥ ६.०४४.०९

द्युमत्तमम्- अतिशयेन दीप्तम्। दक्षम्- सामर्थ्यम्। अस्मे- अस्मभ्यम्। धेहि- धारय यच्छ। जनानाम्। पूर्वीः- प्राचीनान्। अरातीः- रिपून्। सेध- निषेध निवारय। शचीभिः- स्वशक्तिभिः।

वर्षीयः- वर्षकम्। वयः- अन्नम्। कृणुहि- कुरु। धनस्य- सम्पदः। सातौ- लाभे। अस्मान्- नः। अविड्ढि- गमय ॥९॥

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः।
नकिरापिर्ददृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोदनं त्वाहुः॥ ६.०४४.१०

इन्द्र। मघवन्- धनवन्। हरिवः- प्राणतुरगसम्पन्न। तुभ्यम्- ते। वयम्। दात्रे- दानशीलाय। अभूम। वि वेनः- अस्मान् प्रति विगतकामः। मा भव। मर्त्यत्रा- मर्त्येषु। नकिः- न कोपि। आपिः- बन्धुः। ददृशे। किम्- किं बहुना। त्वा- त्वाम्। रध्रचोदनम्- संसिद्धिचोदकम्। आहुः- वदन्ति ॥१०॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम।
पूर्वीष्ट इन्द्र निष्षिधो जनेषु जह्यसुष्वीन्प्र वृहापृणतः॥ ६.०४४.११

वृषभ- वर्षक। जस्वने- उपक्षपयित्रे। नः- अस्मान्। मा। ररीथाः- दाः। रेवतः- दानयोग्यधनवतः। ते- तव। सख्ये- मैत्र्याम्। मा। रिषाम- हिंसिता भवेम। इन्द्र। ते- तव। पूर्वीः- प्राचीनाः। निष्षिधः- निष्षेधा निवारणानीति सायणः। जनेषु। जहि- नाशय। असुष्वीनपृणतः- अदातॄन्। जहि ॥११॥

उदभ्राणीव स्तनयन्नियर्तीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या।
त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः॥ ६.०४४.१२

इन्द्रः। अभ्राणीव उत्- मेघानुद्गमयन्निव। स्तनयन्- गर्जयन्। इयर्ति- गच्छति। अश्व्यानि- प्राणतुरगान्। गव्या- चिद्रश्मिभूतधेनूः। राधांसि- संसद्धीः प्रति। त्वम्। प्रदिवः- प्रकर्षप्रकाशः। कारुधायाः- कर्मवीरधारकः। त्वा- त्वाम्। अदामानः- अदातारो लोभिनः। मघोनः- धनवन्तः। मा। आ दभन्- हिंसिषुः ॥१२॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा।

यः पूर्व्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्ववृधे गृणतामृषीणाम्॥ ६.०४४.१३

अध्वर्यो- ध्वररहितकर्मपर। वीर। महे- महात्मने। इन्द्राय। प्र भर- रसमाहर। सः- असौ। हि- खलु। अस्य- एतस्य रसस्य। राजा- ईशः। यः पूर्व्याभिः- पुराणीभिः। उत- अपि च। नूतनाभिः- अभिनवाभिः। गृणताम्- स्तुवताम्। ऋषीणाम्- सूक्ष्मदर्शिनाम्। गीर्भिः- वाग्भिः। ववृधे ॥१३॥

अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान।

तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्यै॥ ६.०४४.१४

अस्य- एतस्य रसस्य। मदे- हर्षे। पुरु- बहूनि। वर्पांसि- रूपाणि। वृत्राणि- आवरणानि। विद्वान्- ज्ञानी। इन्द्रः। अप्रति- अप्रतिगतः। जघान- हिंसितवान्। तम्। मधुमन्तम्- मधुरम्। सोमम्- रसम्। शिप्रिणे- शोभननासिकोपलक्षितप्राणाय। वीराय। अस्मै- एतस्मै। पिबध्यै- अनुभवितुम्। प्र- प्रकर्षेण। होषि- समर्पय ॥१४॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुर्धीनामविता कारुधायाः॥ ६.०४४.१५

इन्द्रः। सुतम्- निष्पन्नस्य रसस्य। पाता। अस्तु- भवतु। मन्दसानः- हर्षितः। वज्रेण। वृत्रम्- आवरणस्य। हन्ता- नाशकः। परावतश्चित्- श्रेष्ठात् स्वस्थानात्। यज्ञम्- दानं देवपूजां सङ्गतिकरणम्। अच्छ- अभिलक्ष्य। गन्ता। वसुः- शरण्यः। धीनाम्। अविता- रक्षिता। कारुधायाः- उपासकधारकश्च भवतु ॥१५॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्द्वेषो युयवद्व्यंहः॥ ६.०४४.१६

इदं त्यत्- तदेतत्। पात्रम्- पातव्यम्। इन्द्रपानम्। इन्द्रस्य। प्रियम्। अमृतम्। अपायि- अनुभवतु। स रसः। देवम्- इन्द्रम्। सौमनसाय। मत्सत्- मादयेत्। अस्मत्- अस्मत्तः। द्वेषः- द्वेषभावनम्। अंहम्- अघम्। वि युयवत्- वियोजयतु ॥१६॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामिं मघवन्नमित्रान्।

अभिषेणाँ अभ्याश्देदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च॥ ६.०४४.१७

एना- अनेन। मन्दानः- हृष्टः। जामिम्- बन्धुम्। अजामिम्- अबन्धुम्। मघवन्- इन्द्र। अमित्रान्- शत्रून्। जहि। अभिषेणान्- अभिगतान्। अभ्यादिदेशानान्- आयुधानि आदिशतः। विसृजतः। इन्द्र। पराचः- पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा। प्र- प्रकर्षेण। मृण- बाधस्व। जहि- नाशय। च ॥१७ ॥

आसु ष्मा णो मघवन्निन्द्र पृत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरीन्कृणुहि स्मा नो अर्धम्॥ ६.०४४.१८

मघवन्- सम्पद्वन्। इन्द्र। आसु- एतेषु। पृत्सु- युद्धेषु। अस्मभ्यम्- नः। महि- महत्। वरिवः- श्रेष्ठम्। सुगम्- सुखम्। कः- कुरु। अपाम्- जीवोदकानाम्। तोकस्य तनयस्य- सन्ततीनाम्। जेषे- लाभे। इन्द्र। नः- अस्मान्। सूरीन्- विदुषः। अर्धं- समृद्धान् भवदंशान् वा। कृणुहि- कुरु ॥१८ ॥

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः।

अस्मत्राञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु॥ ६.०४४.१९

हरयः- आकर्षणशक्तिभूताः। वृषणः- वर्षकाः। युजानाः- योगयुक्ताः। वृषरथासः- वर्षकरंहणाः। वृषरश्मयः- वर्षकरज्जवः। सुयुजः- सुष्ठु नियोजिताः। अत्याः- प्राणाश्वाः। अस्मत्राः- अस्मदभिमुखाः। वज्रबाहो- वज्रपाणे। वृष्णे- वर्षकाय। मदाय- हर्षाय। त्वा- त्वाम्। आ वहन्तु ॥१९ ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्घृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम्॥ ६.०४४.२०

वृषन्- वर्षक। वृषणः- वर्षका यजमानाः। ते- अमी। घृतप्रुषः- उदकसिञ्चकाः। नोर्मयः- समुद्रतरङ्गा इव। मदन्तः- हृष्टाः। द्रोणम्- त्वद्रथम्। आ अस्थुः- आतिष्ठन्त। इन्द्र। तुभ्यम्- ते। सुतानाम्- निष्पन्नानां रसानाम्। वृषभिः- वर्षकैः। वृष्णे- वर्षकाय। वृषभाय- पुरुषोत्तमायेन्द्राय। सोमम्- रसम्। भरन्ति- धारयन्ति ॥२० ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम्।
वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय॥ ६.०४४.२१

दिवः- द्युलोकस्य। वृषा- वर्षकः। असि- भवसि। पृथिव्याः- भूम्याः। वृषभः- वर्षकः। सिन्धूनाम्- नदीनाम्। वृषा- वर्षकः। स्तियानाम्- सङ्घभूतानां प्राणिनाम्। वृषभः- वर्षकः। वृष्णे- वर्षकाय। ते- तुभ्यम्। वृषभ- वर्षक। इन्दुः- क्लेदनशीलो रसः। स्वादुः। मधुपेयः- मधुरः। रसः। वराय- श्रेष्ठाय। पीपाय- प्यायते वर्धते ॥२१ ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत्।
अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः॥ ६.०४४.२२

अयम्- एषः। देवः- लीलाशीलः सोमो रसः। सहसा- शक्त्या। जायमानः- उत्पन्नः। इन्द्रेण- ईशनाधिदैवतेन। युजा- सङ्गतः। पणिम्- लोभभावनप्रतीकरक्षः। अस्तभायत्- बबाधे। अयम्। स्वस्य। पितुः- बन्धने गोपयितुः। अशिवस्य- अमङ्गलस्य। आयुधानि- प्रहरणानि। मायाः- शक्तीः। अमुष्णात्- हृतवान् ॥२२ ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः।
अयं त्रिधातु दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळ्हम्॥ ६.०४४.२३

अयम्- एषः। उषसः- प्रभातीर्विद्याः। सुपत्नीः- शोभनरक्षणीः। अकृणोत्- अकरोत्। अयम्। सूर्ये- सवितरि आत्मनि। अन्तः। ज्योतिः- प्रकाशम्। अदधात्- स्थापितवान्। आत्मप्रकाशं

प्रकटितवानिति भावः। अयम्। निगूळ्हम्- निहितम्। अमृतम्। त्रिधातु- त्रिप्रकारम्। दिवि- चिदाकाशे। त्रितेषु रोचनेषु- भूर्भुवःसुवराख्यान्नप्राणमनःसु च। विन्दत्- ज्ञातवान् लेभे वा ॥२३॥

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तरश्मिम्।
अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम्॥ ६.०४४.२४

अयम्- एषः। द्यवापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। वि स्कभायत्- विविधमस्थापयत्। अयम्। सप्तरश्मिम्- सप्तरश्मिभिः। रथम्। अयुनक्- योजितवान्। अयम्। गोषु- धेनुषु रश्मिषु। शच्या- प्रज्ञया। अन्तः। पक्वम्। अकरोत्। एतस्मा इन्द्राय। सोमः- रसाधिदेवता। दशयन्त्रम्- बहुयन्त्रितम्। उत्सम्- प्रवाहम्। दधार- अधारयत्। चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम्। द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गवितं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्समिति खैलकव्याख्यानं सायणोद्धृतम्॥२४॥